

ئۇيغۇرلارنىڭ مازار تاۋابچىلىقى ھەققىدە: مۇزىكا، ئىسلام ۋە جۇڭگو ھۆكۈمىتى

Uygurlarda Mezar Adetleri: Müzik, İslam ve Çin Devleti

Mazar festivals of the Uyghurs: Music, Islam and the Chinese State

راچىل خارېس، راھىلە داۋۇت

ئېنگىلىزچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: زۇلھايات ئۆتكۈر

قىسقىچە مەزمۇنى

مازار-ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىسلام دىنىدىكى تارىخىي ئۇلۇغ زاتلار ياكى ئەپسانىۋىي شەخسلەرنىڭ قەبرىلىرىنى كۆرسىتىدىغان بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ (جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىدىكى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا ياشايدىغان تۈركىي مۇسۇلمانلار) ئىجتىمائىي ھاياتى جەريانىدىكى قۇرغاقچىلىق، مول-ھوسۇل ۋە ئوغۇل پەرزەنت كۆرۈش قاتارلىق تىلەك-ئىستەكلەرنىڭ ئىجابەت بولۇشىغا پاناھ بولىدىغان جايدۇر. يۈزدىن ئارتۇق بۇ خىل مازارلار شىنجاڭدىكى چۆل-جەزىرە ۋە بوستانلىقلارغا جايلاشقان بولۇپ، يىلدا نۇرغۇنلىغان كىشىلەرنىڭ تاۋاب قىلىدىغان مۇقەددەس جايغا ئايلىنغان. بەزى مازارلار، مەسىلەن 11-ئەسىردە ياشاپ ئۆتكەن، ئىسلام دىنىنى بۇ رايونغا يەتكۈزۈش ئۈچۈن زور تۆھپە قوشقان پادىشاھ-سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مازىرىنى يىلدا مىڭلىغان كىشىلەر كېلىپ زىيارەت قىلىدۇ. بۇ خىل پائالىيەتلەر داۋامىدا ئەنئەنىۋىي مۇقاملار، داستان، قىسسە (مەدداھلىق) ۋە ناغرا سۇناي، ئۇسسۇللار ئورۇنلىنىدۇ. سوپىزىمدىكى زاھىتىلىق مۇراسىمى - بۇ خىل پائالىيەتلەرنىڭ مۇھىم تەركىۋىي قىسمى بولۇپ ھەم كۆڭۈل ئېچىش ھەم يوسۇن خاراكتېرىگە ئىگە. ئۇيغۇرلارنىڭ مازار تاۋابىتى جۇڭگو ھۆكۈمىتى بىلەن ئىسلام ئەسلىيەتچىلىرى ئارىسىدىكى توقۇنۇشقا دۇچ كەلگەن بولۇپ، بۇ ماقالىدە، مۇزىكىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ئىسلامىيىتىدىكى رولى ۋە جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ سېمىۋۇل خاراكتېرلىق زىيارەت ئورۇنلىرىغا بولغان كونترول ۋە سىياسىتى مۇھاكىمە قىلىنىدۇ.

1995-يىلى ياز پەسلى، ئون مىڭلىغان كىشىلەر قەشقەرنىڭ يېنىدىكى تەكلىماكان چۆللۈكىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان ئوردام پادىشاھ مازىرىنىڭ ئەتراپىغا توپلاشقاندى. كەمبەغەل دېھقانلار بۇ كىشىلەرنىڭ كۆپ سانلىقىنى ئىگىلەيتتى. ئۇلار يىراق يىراقلاردىن كۈزۈپلۈك ماشىنىلارغا ئولتۇرۇپ ياكى ئىشەك ھارۋىلىرى بىلەن ۋە ياكى پىيادە يول يۈرۈپ بۇ يەرگە كەلگەندى. بۇ ئۈچ كۈنلۈك پائالىيەت جەريانىدا ھاۋا ئىسسىپ 40 گىرادۇسقا چىققاندى. ئۇلار تۈرلۈك تۈمەن تىلەكلەر بىلەن ئۇلۇغلارنى خاتىرىلەش ۋە تەزىيە بىلدۈرۈش ئۈچۈن كەلگەن بولۇپ، ياشانغانلار ئۇسسۇل ئوينىسا، ياشلار بىر بىرى بىلەن ئۇچرىشىش ئۈچۈن، ئاياللار بولسا پەرزەنت تىلىمەك ئۈچۈن توپلاشقاندى. بەزى بىمارلار شىپالىق رولى بار دەپ ئويلاپ مازارلىق ئەتراپىدىكى قۇمغا كۆمۈلەتتى. بۇ دىنىي مۇراسىمدا ھەر يەردە مۇزىكا سادالىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى: داستانچىلار قەھرىمانلار ياكى مەشھۇر ئاشىق-مەشۇقلار ھەققىدىكى ھېكايە چۆچەكلەرنى ئېيتىشاتتى؛

مۇقامچىلار بەش تارىلىق، ئۇزۇن بويۇنلۇق لۇت-تەمبۇر چېلىپ مۇقام¹ ئاڭلىتىۋاتاتتى. مەدداھلار دىنىي قىسسەلەرنى قىسقا ساپلىق لۇت-راۋاپ چېلىپ ئاڭلىتىۋاتاتتى². يەنە نۇرغۇنلىغان ئاشىقلار، ئابدالار(تەلەمچىلەر) ساپايا چېلىپ ھېكمەتلەرنى³ ئاڭلىتىۋاتاتتى.

ئۇيغۇر تىلىدا مازار⁴ دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى قەبرە دېگەن سۆز بولۇپ چۆللۈكلەر ۋە يېزىلارغا جايلاشقان ئۇلۇغلارنىڭ قەبرىلىرىنى تاۋاپ قىلىشنى كۆرسىتىدۇ. بۇ مازارلىقلار تۇغماسلىق، كېسەللىكلەرگە شىپا تېپىش ۋە بالا-قازا، تەبىئىي ئاپەتلەردىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۈچۈن تاۋاپ قىلىنىدۇ. مازار تاۋابىتى يەنە دىنىي ئېتىقادنىڭ بىر تۈرلۈك شەرتى دەپ قارىلىدۇ. ئەڭ چوڭ مازارلىقلار جامائەت ئارىسىدا تەسىر كۈچى چوڭراق بولغان شەيخ تەرىپىدىن ئىدارە قىلىنىدىغان بولۇپ، قەبرىنىڭ راسخوت ئىشلىرىغا جامائەت ئىگىدارچىلىق قىلىدۇ. كۆپ ساندىكى كىچىك مازارلىقلارنىڭ مۇقىم زىيارەت ۋاقتى بولمايدىغان بولۇپ، كىشىلەر خالىغان ۋاقىتتا بېرىپ تاۋاپ قىلسا بولىدۇ. ئاز بىر قىسىم چوڭ مازارلىقلاردا ئۇلۇغلارنىڭ شەنىگە ئۆتكۈزۈلدىغان يىلدا بىر قېتىم مازار تاۋاپ سەيلىسى بولىدۇ.

ئوردام مازار تاۋاب سەيلىسى شىنجاڭدىكى ئەڭ چوڭ مازار تاۋاب سەيلىسى بولۇپ، 11-ئەسىردىكى قاراخانىلار خانلىقىنىڭ خاقانى ئەلى ئارسلانخاننىڭ مەقبەرىسىدە ئۆتكۈزۈلدى. قاراخانىلار خانلىقى تۇنجى بولۇپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان خانلىق بولۇپ، ئەلى ئارسلانخان قوشنا بۇددىست خوتەن خانلىقى بىلەن 50 يىلغا يېقىن داۋاملاشقان ئۇرۇشتا شېھىت بولغان. مازار سەيلىسىگە ئائىت تارىخىي خاتىرىلەر ئانچە كۆپ ئەمەس، لېكىن شىۋېتسىيەلىك تەتقىقاتچى گۇننار يارىڭ 1929-يىلى ئوردام پادىشاھ مازارىغا زىيارەتكە بارغان ۋە قەشقەر رايونىنىڭ شەرقىدىكى بىر قانچە مازار تاۋابىتى توغرىلۇق خاتىرىلەرنى يېزىپ قالدۇرغان (Jarring 1935: 348-54) بولۇپ ئۇنىڭ بۇ بايانلىرى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن سانىلىدۇ.

بەلگىلەنگەن مازار تاۋابىتى مەزگىلىدە، قەشقەردە مېڭلىغان، ئون مېڭلىغان ئەر-ئايال ۋە بالىلار تاغۇ-چۆللۈكلەرگە بېرىپ مازارلارنى زىيارەت قىلىدۇ. ئۇلار ئۇزۇن يوللارنى بېسىپ، قوللىرىدا تۇغلارنى كۆتۈرۈشۈپ لاتىلارنى سايىۋەن قىلىشىپ ماڭىدۇ. ئۇلار يول بويى ئۇلۇغلارنى كۈيلەپ تۈۋلىشىپ ۋە ناخشا ئېيتىشىدۇ (Jarring 1986: 112).

مازار تاۋابىتى ۋە مازار سەيلىسى ئوتتۇرا ئاسىيا، ئافغانىستان ۋە پاكىستانلاردا كەڭ تارقالغان ھادىسە. سلوبىن "مازارى شەرىقى" تە پەيغەمبەر مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ كۈيىۋىغلى ھەزرىتى ئەلىنىڭ مەقبەرىسى دەپ قارالغان قەبرە ھەققىدە ۋە ئافغانىستاندىكى 12-ئەسىردىكى ئۇلۇغ زاتلارغا ئائىت مۇقەددەس جايلار ھەققىدە مەلۇمات بەرگەن. يېڭى يىلنى كۈتۈۋېلىش زىيارىتى "جاندا" نىڭ ئويغۇنىشىنى قۇتلۇقلاش تەرىقىسىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ ۋە بۇ خىل مۇراسىم مۇزىكا، باشقا كۆڭۈل ئېچىش تۈرلىرى ۋە سېھىرگەرلىك شەكىللىرى تەرىقىسىدە 40 كۈن داۋاملىشىدۇ (Slobin 1976: 144).

¹ ئۇيغۇر مۇقاملىرى چوڭ تىپتىكى ناخشا، شېئىر، ئۇسسۇل ۋە مۇزىكا ئۆز-ئارا مۇجەسسەملەشكەن ئەسەردۇر. مۇقام ھەرقايسى يۇرتلارنىڭ ئالاھىدىلىكىگە قاراپ بىرقانچە تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ، ئەمما ئەڭ داڭلىق بولغىنى قەشقەر-يەركەن رايونىدىكى "ئون ئىككى مۇقام" دۇر. دۇررىڭ ۋە تىرىبىنجاكنىڭ (1991) ئون ئىككى مۇقام ھەققىدىكى تەتقىقاتىغا قاراڭ.

² بۇ يەردە قەشقەر راۋابى ئالاھىدە كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ راۋاپ 90 سانتىمېتر ئۇزۇنلۇقتا، كىچىك قوساقلىق چالغۇ ئەسۋابى بولۇپ، ھايۋان تېرىسى بىلەن قاپلىنىدۇ. بەش تال تارىسى بولۇپ، بېشىدا زەخمىكى ۋە بېشىدا مۇڭگۈزگە ئوخشاش زىننىتى بولىدۇ. ئۇيغۇر راۋاپلىرى بىرقانچە تۈرگە بۆلۈنىدىغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئىران، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىمالىي ھىندىستاندا قوللىنىلىدىغان قوش تارىلىق لۇت سازلىرى ئائىلىسىگە تەۋەدۇر.

³ ئەرەبچىدىن كىرگەن، "ئەقىل دۇردانىلىرى" دېگەن مەنىدە.

⁴ ئەرەبچىدىن كىرگەن، تاۋاپ قىلىدىغان جاي.

بايلىي شەرقىي ئافغانىستاندىكى ئابۇ ۋەلىدىنىڭ مازىرىدا 1970-يىلى ئۆتكۈزۈلگەن مازار تاۋابى جەريانىدا زۇنا-دوھول ناغرا سۇناي ئەترىتى، خېراتى ناخشىلىرى، ئافغان رۇباب⁵ ماھارىتى قاتارلىق (1998: 136-9) نومۇرلارنى تۆز ئىچىگە ئالغان كۆپ خىل مۇزىكا پائالىيەتلىرى ئېلىپ بېرىلغانلىقىنى بايان قىلىدۇ. مازار تاۋابى تونۇش ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ئۆزبېكىستان (Baldick:1993; Poliakov:1992; Zarccone: 1999) ۋە قازاقىستاندىكى ئۇيغۇرلار ھەققىدە (Beller-Hann 2001b) ئانتروپولوگىيىلىك (ئىنسانشۇناسلىق) ۋە تارىخىي بىلىملەرگە ئىگە قىلىدۇ. لېۋىن 1950-يىلى قازاقلىق ئاقىستاندىكى داڭلىق سۇلتان ئۇۋەيس ئال-قارانى مازار تاۋابى ھەققىدە، تاۋابات جەريانىدا زىيارەتچىلەر ئۈچۈن كۈنىگە 50 تۇياق قوي سويۇلغانلىقىنى بايان قىلىدۇ.

شىنجاڭدا بۇ خىل مازارلار خېلى كۆپ بولۇپ، رايونلاردا داۋۇتنىڭ بىرقانچە يىللىق دالا تەكشۈرۈش خىزمىتىنىڭ نەتىجىسىدە شىنجاڭ بويىچە 200 دىن ئارتۇق مازار بارلىقى ئىلگىرى سۈرۈلگەن لېكىن بۇ سان تولۇق بولمىغان رەقەم بولۇشى مۇمكىن⁶. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ چوڭ تەسىر كۈچىگە ئىگە ۋە زىيارەتچىلىرى ئەڭ كۆپ بولغان مازار ئوردام پادىشاھ مازىرى بولۇپ، بۇ مازار ئىسلام دىنىنى تارقىتىشتا ئاساسلىق رول ئوينىغان ۋە بۇدىست ھاكىمىيىتىدىكى خوتەن خانلىقى بىلەن بولغان جەڭدە شېھىت بولغان خاقاننىڭ قەبرىسىدۇر. يەنە بىر قىسىم مازارلار داڭلىق تەرىقەتچىلەرنىڭ قەبرىلىرى بولۇپ، ئۇلارغا يەرلىك خەلقلەر بەكرەك چوقۇنىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ تونۇشلۇق بولغىنى قەشقەرنىڭ ھۆكۈمران غوجىلىرىنىڭ⁷ قەبرىلىرى ئىدى. گەرچە مازار تاۋابىنى ئىسلامىي ھادىسە بولسىمۇ لېكىن كۆپ ساندىكى پائالىيەتلەرنىڭ دىن بىلەن بىۋاسىتە ئالاقىسى يوق. بۇرۇنلاردا مۇتەپەككۈرلەر ۋە يازغۇچىلارنىڭ قەبرىلىرى دىنىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ زىيارەت قىلىپ تۇرىدىغان جايى بولۇپ كەلگەنىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ مەشھۇر بولغانلىرى مەھمۇت قەشقەرى مەقبەرىسى ۋە يۈسۈپ خاس ھاجىپ مەقبەرىلىرى بولۇپ ھەر ئىككىلىسى قەشقەر ۋىلايىتىگە جايلاشقان. مەھمۇت قەشقەرى - "تۈركىي تىللار دىۋانى" نىڭ مۇئەللىپى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ - "قۇتادغۇ بىلىگ" نىڭ مۇئەللىپىدۇر⁸. بۇلاردىن باشقا يەنە ھۈنەرۋەن كاسىپلارنىڭ قەبرىسىنى تاۋاپ قىلىدىغان مازار زىيارىتى بولۇپ كۆپىنچە ھاللاردا بەزى بىر كېسەللىكلەرگە شىپا ئىزدەش مەقسىدىدە تاۋاپ قىلىنىدۇ، (مەسىلەن تېرە كېسىلىگە ئوخشاش كېسەللىكلەر) كۆپ ساندىكى مازارلارنى ئاياللار پەرزەنت يۈزى كۆرمەك ئىستىكى بىلەن تاۋاپ قىلىدۇ. بۇ خىل مازارلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ مەشھۇر بولغىنى قاراخانلار خانلىقىدىكى مەريەم مازىرى.

راھىلە داۋۇتنىڭ ئۇيغۇر مازارلىرى ھەققىدىكى تەتقىقاتىغا ئاساسلانغاندا بۇ خىل تاۋاپ قىلىدىغان مازارلار تارىختا ئەسلىدە بۇددىستلارنىڭمۇ تاۋاپ قىلىدىغان جايى بولغانىكەن⁹. مەسىلەن، تۇرپاندىكى تۇيۇق غوجام مازىرىنىڭ ئەتراپى بۇددا، مانى دىنى نوملىرى ۋە تام رەسىملىرى بىلەن توشقان غارلار بىلەن ئورالغان. (ھازىر يەر تەۋرەش سەۋەبىدىن كۆپ قىسىمى ۋەيران بولغان) بۇ يەرگە جايلاشقان بىر غار بولۇپ كىشىلەر شۇنىڭغا تاۋاپ قىلىدۇ، بۇ خۇددى خوتەندىكى "كۆكمارىم مازىرى" (بىلان تېغى) غا بېرىپ يامغۇر تىلەشكە ئوخشايدۇ. بۇ خىل ھايۋان ياكى ئۆسۈملۈك، دەل - دەرەخلەرنىڭ ئىسمى قويۇلغان مازارلار، مەسىلەن، ئۈجمە مازار ۋە غاز مازار

⁵ بايلىيىنىڭ "ھېراتتىكى يىللىق مۇزىكا كۆرىكى" دېگەن فىلىمدىكى پارچىغا قاراڭ.

⁶ راھىلە داۋۇتنىڭ ئەسىرى خەنزۇچە مەتبۇئاتلاردا "داۋۇتى" دەپ ئېلىنغان.

⁷ 1679-يىلىدىن 1759-يىلىغىچە سوپىزىمنىڭ نەقىشەندىيە ئېقىمى جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدا ھۆكۈم سۈرگەن بولۇپ، تاكى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان.

⁸ بۇ يەردە ئۇيغۇرچە تەلەپپۇزى بويىچە تەرجىمە قىلىندى.

⁹ پولىياكوۋنىڭ "ئۆزبېكىستاندىكى قەبرىلەر" ناملىق ئەسىرىنى كۆرسىتىلگەن (1992: 99).

قاتارلىقلارنىڭ بېشى قەدىمكى بۇدىست ئەنئەنىلىرىگە بېرىپ تاقىلىدىغان بولۇپ¹⁰ مازار ئەنئەنىسىنىڭ تۈرلۈك ئىسلامدىن بۇرۇنقى ئېتىقادلارنىڭ جۇغلانمىسى ئىكەنلىكى ۋە سۈنئىي مەزھەپتىكى ئۇيغۇرلارنىڭ شىئە مەزھەپىدىكىلەرنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ. خوتەندە "ئون ئىككى ئىمام مازىرى" بولۇپ، بۇ شىنجاڭغا ئۆمرىدە كېلىپ باقمىغان شىئە مەزھەپىدىكى ئاساسلىق بىر ئۆلىمانىڭ قەبرىسىدۇر¹¹. شىئە مەزھەپىنىڭ تەسىرلىرى ئوردام پادىشاھ مازار تاۋابىتىدە ئىپادىلىنىدىغان بولۇپ، ئۆلىما ئالى ئارسلانخان كۆپ مەنبەلەردە مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ كۈيۈغلى ئەلى بىلەن باغلىنىشلىقى بولۇپ، ئارسلان دەپ ئاتىلىدۇ. دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغان نۇقتا شۇكى، ئوردام مازىرى تاۋابىتى مۇھەررەم ئېيىنىڭ 10-كۈنى ئۆتكۈزۈلىدىغان بولۇپ بۇ شىئەلەرنىڭ ئەلىنىڭ ئوغلى ھۈسەيىننىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن ئۆتكۈزۈلىدىغان مۇھىم بايرىمى ئاشۇرا كۈنى بىلەن بىر كۈندە ئۆتكۈزۈلىدۇ¹².

پارس تىلىدىكى ئەسەر "تەزكىرەئى ئۇۋەيسىيە" ئەخمەد ئۈزگەنى تەرىپىدىن 1600-يىلى يېزىلغان بولۇپ، بۇنىڭدا شىنجاڭدىكى مازارلىقلارنىڭ تارىخىغا ئائىت نۇرغۇن پايدىلىنىش مەنبەلىرى بار. كىتاپتا 40 داخاننىڭ، 13 ئايال داخاننىڭ ۋە بۈگۈنكى كۈندە مازارلىرى زىيارەت قىلىنىپ تۇرىۋاتقان بىرقانچە ئۆلىمالارنىڭ تەزكىرەسى بايان قىلىنغان. ئەسەردە 10-ئەسىردە ياشاپ ئۆتكەن، قاراخانلار خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى سۇتۇق بۇغراخاننىڭ، 12 ياش ۋاقتىدا بىر ياۋا توشقان بىلەن بولغان خاسىيەتلىك ئۇچۇشىدىن كېيىن ئىسلام دىنىغا كىرگەنلىكى ۋە كېيىن بۇ رايوندىكى تۇنجى ئىسلام دىنىغا كىرگەن ھۆكۈمران بولغانلىقى بايان قىلىنغان. ئۇنىڭ قىزى ئەلانۇر خانىمنىڭ شىر قىياپىتىگە كىرىپ كۆزىگە كۆرۈنگەن پەرىشتە جەبرائىلنىڭ ياردىمى بىلەن بىر ئوغۇل پەرزەنت يۈزى كۆرگەنلىكى ۋە بۇ ئوغۇلغا ئارسلان(شىر)دەپ ئىسىم قويغانلىقى ھېكايەت قىلىنغان. قاراخانلار خانلىقىدىكى ئەلى ئارسلان خاننىڭ قىزى(بەزى مەنبەلەردە سىڭلىسى دەپ ئېلىنغان) مەريەمنىڭ ئەپسانىسىدىمۇ ئۇنىڭ 60000دىن ئارتۇق كۇپارلار بىلەن بولغان جەڭدە شېھىت بولغانلىقى تەسۋىرلەنگەن.¹³

بۇ ئەسەرنى ئېنىقلىغۇچى تىلغا تەرجىمە قىلغۇچى جۇلىيان بالدېك، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مازار تاۋابىتى ئەنئەنىسىنى بىۋاسىتە ئۇۋەيسى سۈپىزىملىق ئەنئەنىسىگە باغلىغان. بۇنىڭدا تەرىقەتچى ئۇۋەيسىنىڭ چۈشىدە ۋاپات بولغان ئىلاھىي زاتلارنىڭ يول كۆرسىتىشىگە مۇۋەپپەقىيەت بولغانلىقى ئايان بولغان. بالدېك يەنە بۇ نۇقتىنى كۈچەيتكەن ھالدا ئۇۋەيسى تەزكىرەسىنىڭ¹⁴ 19-ئەسىردە شىنجاڭدىكى كوچا كوي، بازارلاردا كەڭ كۆلەمدە ئېيتىلىپ يۈرىدىغانلىقىنى كۆرسەتكەن. ھازىر شىنجاڭدىكى تەتقىقاتچىلار ئۇۋەيسى كەلىمىسى بىلەن ئانچە تونۇشلۇق بولمىغان بولۇشى

¹⁰ ۋېرونىكا دابېلېي ھەزرىتى ئالىنىڭ "مازارى زەرىق"تىكى قەبرىسىنىڭ ئەسلىدە ئوكسۇس دەرياسىنىڭ ئايال ئىلاھى ئاناختاغا چوقۇنىدىغان جاي ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ (1999:130)

¹¹ بەلېر-خان جەنۇبىي شىنجاڭ كېرىيىدىكى بىر مازار ھەققىدە توختۇلۇپ، بۇ "جافار ئال-سادىق"نىڭ ئەسلىدە مەدەنىدە تۇغۇلۇپ، شۇ يەردە ۋاپات بولغانلىقىنى بايان قىلىدۇ (2000:33).

¹² "ئوردام" تاۋابىتىنىڭ كولىمىنى نۇقتىسى "تۇغ كۆرۈشتۈرۈش" تۈر. بۇنىڭ مەنىسى مازارلىقلاردىكى تۇغلارنى بىر يەرگە ئېلىپ كېلىش ئارقىلىق، ئەلى ئارسلانخاننىڭ بېشى بىلەن ۋۇجۇدىنى بىر يەرگە ئەكەلمەك ئىدى، چۈنكى ئۇرۇشتا بېشى كېسىلىپ قەتلى قىلىنغانىدى. ئەلىنىڭ ئوغلى ھۈسەيىنمۇ ئوخشاش تەقدىرگە مۇپتىلا بولۇپ، بۇ ھېكايىدىكى ئاساسىي تېما بېشى كېسىلگەن ھەزرەتنىڭ باش ئايىغىنى ئۆز-ئارا بىر يەرگە ئېلىپ كېلىشتىن ئىبارەت ئىدى.

¹³ بالدېكنىڭ تەرجىمىسى (1993). بۇ كىتاپ "تەزكىرەئى بۇغراخان"دەپمۇ ئاتىلىدۇ. دې ۋېسى يەنىمۇ ئوچۇق مۇلاھىزىنى ئوتتۇرىغا قويغان (10-1993:7). بالدېرنىڭ كۆز قارىشىغا بولغان ئەدەبىي تەنقىدىنى شۆلېرنىڭ ئەسرىدىن كۆرۈڭ (1985 ۋە 1989).

¹⁴ قاراقالپاقىستاندىكى ئۇۋەيسى غوجام مازىرى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان.

مۇمكىن.¹⁵ شىنجاڭدا سوپىزىمنىڭ نەقىشەندىيە، قەدىرىيە ۋە چىشتىيا شەكىللىرى مەۋجۇت بولۇپ ئېتىقاد قىلغۇچىلىرى مازار تاۋابىتى پائالىيىتىدە بۇ خىل يوسۇنلارنى ئورۇندايدۇ. لېكىن كۆپ ساندىكى مازار تاۋابىتى جەريانىدا سوپىزىمنىڭ ئىپادىلىرى ئانچە كۈچلۈك شەكىلدە بولمايدۇ. ئىلىدىكى بېلىپىر-خان مازارنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى "چوڭقۇر ئىسلام پۇرىقى" نىڭ ئىپادىسى بولۇشتىن باشقا، يەنە بۇ خىل دىنىي يوسۇنلارنىڭ بۇددادا دىنىدىكى سوپىزىم ئەنئەنىلىرى ۋە ئىسلامغا كىرىشتىن بۇرۇنقى ئەقىدىلەر بىلەن تەبىئىي ھالدا ئۆز-ئارا بىرىككەن بىر خىل دىنىي يوسۇن شەكلى بولۇپ شەكىللەنگەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ (Beller-Hann: 2001). تەكلىماكان چۆلىنىڭ تۆت ئەتراپىغا جايلاشقان بۇ مازارلارغا يىلدا نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ قەدىمىي يېتىدىغان بولۇپ، زىيارەتچىلەرنىڭ قەلبىدە مۇقەددەس بىر مۇساپە ۋە مەنزىرە شەكىللەندۈرگەن، بۇ يوللار خەرىتىدىكى يېڭى يول ۋە تۆمۈر يوللارغا ئوخشىمايدىغان بىر قۇدرەتلىك كۈچكە ئىگە كارتىنا ئىدى.¹⁶

مازاردىكى مۇزىكا - ئوردام مازىرىنىڭ كارتىنىسى¹⁷

كەچقۇرۇن مازارلىقىنىڭ يېنىغا جايلاشقان مەسچىت قوروسىدا مۇزىكانتلار "تاشۋاي" مۇزىكىسىدىن ئارىيە ئورۇنلاۋاتاتتى، بىر توپ كىشىلەر ئۇلارنى ئورنىۋالغانىدى. بۇ مۇزىكا 19-ئەسىردىكى بىر ئاشۇق-تاش ئىسىملىك راۋاپچى قەلەندەر ھەققىدىكى مۇزىكا ئىدى. بۇ مۇزىكا قايغۇ ۋە تەزىيەنى بىلدۈرىدىغان بولۇپ مازارلىقلاردا بۇ خىل شەكىلدە ئورۇنلىنىدۇ.¹⁸ بېشىدا ياشقا چوڭراق سەللىلىك بىر ئىمام قۇرئاندىن پارە ئوقۇدى، قالغانلار ئەگىشىپ "لا ئىلاھە ئىللەللاھ" دەپ توۋلاشتى. بېشىغا شاپاق دويپا كىيۋالغان بىر ياش يىگىت راۋاپ چېلىۋاتاتتى، ئۇنىڭغا تەڭكەش قىلىپ بىرقانچە كىشى ساپايە ۋە داپ چېلىۋاتاتتى. سازچىلارنىڭ بەزىلىرى ئىگىلىگەن شەكىلدە بەزىلىرى كەينىگە داڭغان ھالەتتە بولۇپ، راۋاپ چېلىۋاتقان كىشى ئەركىن ئاھاڭ قىسمىنى قوپال كەلگەن ئاۋازى ۋە پۈتۈن ھىسسىياتى بىلەن ئېيتىۋاتاتتى. ئۇ بىر چەتتە تۇرغان بولسىمۇ، ئەمما ئاۋازى ناھايىتى ئوچۇق ئاڭلىناتتى. داپچى چۇقان سادالىرىغا ئەگىشىپ داپ ساداسىنى ياڭرىتىۋاتتى. كۆپ ساندىكى ئەر تاماشىبىنلار جىمجىت ئولتۇرۇپ تاماكا چەككەچ تىڭشاۋاتاتتى. سازچىلارنىڭ ئەتراپىنى ئىس قاپلىغان بولۇپ، داپچىلار ئەمدى قاتتىق كىرىشكەن ھالدا، دېپىنى ئېتىپ تۇرۇپ چېلىۋاتاتتى ۋە ئۆزلىرىمۇ تەڭ سىلىكىنەتتى. ئۇلار راۋاپچىنىڭ يېنىغىراق كېلىپ بىرلىكتە ناخشا توۋلاشتاتتى. سازچىلارنىڭ كۈچلۈك ۋە قىزغىن ھەرىكەتلىرى تاماشىبىنلارنىڭ جىمجىتلىقى بىلەن روشەن سېلىشتۇرما بولغانىدى. داپنىڭ رېتىمى ئۆزگىرىپ تۇراتتى، داپچىلار "ۋوي، ۋوي، ۋوي" دەپ رېتىم بىلەن چالاتتى. داپچىلار داپنى يۇقىرى-تۆۋەن، ئوڭ-سولغا يۆتكەپ تۇرۇپ چالسا، راۋاپ يېتەكچى ساز بولۇپ چېلىنىۋاتاتتى. مۇزىكا ئاخىرلىشاي دېگەندە تاماشىبىنلاردىن بىرقانچىسى قولىنى كۆتۈرۈپ دۇئا قىلىشقا باشلىدى.

ئارقىدىن كۆپچىلىك ئەلى ئارسلانخاننىڭ قەبرىسى تەرەپكە قاراپ يول ئالدى، قوللىرىدا رەڭلىك تۇغلار بارىدى. كىشىلەر توپى زور بولۇپ، ناغرا-سۇنايلارنى چېلىپ كېتىۋاتاتتى. بۇ خىل دۇمباقلار ۋە سۇنايلار پادىشاھ ئەلى ئارسلانخاننىڭ جەڭگە كىرىشتىن بۇرۇن چالىدىغان ساز

¹⁵ ئۇيغۇرلاردىكى قەدىرىيە زىكر تىلاۋىتىنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشى ۋە مۇزىكىلىق ئانالىزلار ھەققىدىكى ماتېرىياللارنى كۆرۈش ئۈچۈن جوۋنىڭ ئەسىرىگە قاراڭ (1999).

¹⁶ جۇڭگودىكى مۇقەددەس جايلارنىڭ خەرىتىسى ۋە مەنزىرىسى توغۇرلۇق ئۇچۇرلار ئۈچۈن فوشۋاڭنىڭ ئەسىرىگە قاراڭ (1992: 21-3).

¹⁷ بۇ كۆرۈنۈشلەر شىنجاڭ سەنئەت تەتقىقات مەركىزى تەرىپىدىن 1995-يىلى سىنغا ئېلىنغان.
¹⁸ "تاشۋاي" نىڭ سەھنىلەردە ئوينىلىدىغان ۋارىيانتى ناھايىتى يۇقىرى سەۋىيىلىك بولۇپ، يالغۇز كىشىلىك راۋاپ بىلەن تەڭكەش قىلىنغان ناخشا قىسمى بار.

بولۇپ ۋە شىنجاڭغا قاراخانلار دەۋرىدە ئىسلام بىلەن بىرلىكتە كىرگەن بولۇشى مۇمكىن.¹⁹ زىيارەتچىلەرنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ قوللىرىدا دىيامېتىرى 50 سانتىمېتر كېلىدىغان يوغان داپلار بارىدى. كىشىلەر توپى قۇم بارخانلىرىغا يامىشىپ چىقىپ كېتىۋاتاتتى، مەنزىلگە يېتىشكە جەمئىي بەش تۆپەلىك بارىدى. ئاياللار باشتىكى ئىككى تۆپەلىككە يامىشىپ چىققاندىن كېيىن ئۇ يەردىن دومىلاپ چۈشۈپ ئۆزلىرىنى پاكلىشاتتى. ئەرلەر مازارغا قاراپ يولىنى داۋاملاشتۇرۇۋاتاتتى. توپىنىڭ بېشىدا داپ چېلىپ ماڭغانلار، تۇغ كۆتۈرۈپ ماڭغانلار بولۇپ قالغانلارنىڭ يېرىمى ئۇسسۇل ئويناپ ماڭسا يېرىمى ئۇلارغا ئەگىشىپ مەدەت بېرىپ مېڭىشاتتى، بەزىلەر ۋارقىراپ ئۆزىنى يېرىم يوقاتقان ھالدا سەپكە ئەگىشىپ كېتىۋاتاتتى. تۇغلاردىن خادا تىكلەنپ تۇغ ئەلەم ئېسىلىدۇ، ئىگىزلىكى 20 مېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ. بۇ تۇغلار ھالەتكە، كۆك، قىزىل ۋە ئاق رەڭلەردە بولۇپ چۈچۈلىرى ۋە جىيەكلىرى قارا رەڭدە ئىدى، قارىماققا تىبەت بايرىقىنى ئەسلىتەتتى.

داپ ۋە سۇناي چېلىنغاندا ئەرلەر ئۇسسۇلغا چۈشەتتى. داپچىلار ئۆزارا مۇسابىقىگە چۈشۈۋاتقاندا ھالەتتە ماھارەت كۆرسىتىشىۋاتاتتى: ئۇلار داپلارنى بېشىدا ئېتىپ ئوينۇتۇپ ئۆزلىرىنىڭ كامالەتكە يەتكەنلىكىنى ئىپادىلەۋاتاتتى. ئۇسسۇلچى پۇت قوللىرىنى قوپال ھەرىكەتلەر بىلەن يۆتكەپ ئوينايتتى. ئۇ "ئاللاھ" دەپ توۋلىغاندا باشقىلارمۇ تەڭ قوشۇلۇپ توۋلايتتى. ئۇنىڭ بەدەنلىرى تىترەيتتى ۋە نالە قىلىپ يىغلايتتى، يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ ھايانغا چۆمگەن ھالدا ئاللاھقا تۆۋبە ئىستىقبار قىلاتتى. ئەتراپتىكىلەرمۇ يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ قوللىرىنى دۇئاغا كۆتۈرۈشەتتى. بىر كىشى ناخشىنىڭ ئارىسىدا ئوتتۇرىغا چۈشۈپ ئۇزۇن بىر پارە ئوقۇيدۇ؛ باشقىلارمۇ قىسقىراق سۆزگە چىقىدۇ. توپلانغان كىشىلەرنىڭ ئارىسىدا بىر ياش يىگىت "سەنەم" نىڭ مۇقەددىمىسىنى سۇناي بىلەن باشلايدۇ.²⁰ باشقا داپچىلار ۋە سۇنايچىلار ئۇنىڭغا جۆر بولۇپ ئۇسسۇل قىسمىنى بىرلىكتە ئورۇندايدۇ.

ئىمام ھازىم مازىرىغا بىر نەزەر²¹

يەنە بىر مازار تاۋابىتى پائالىيىتى ئۈزۈمە پىشنى ۋاقتىدا ماي ئېيىدا ئىمام ھازىم مازىرىدا ئۆتكۈزۈلىدىغان يىغىلىش بولۇپ، ھەزرىتى ئىمام ھازىم 11-ئەسىردە ياشىغان خوتەن جېڭىدە شېھىت بولغان يەنە بىر ئۇلۇغلاردىن بىرى. 1997-يىلى بۇ مازاردا ئۆتكۈزۈلگەن بىرقانچە يۈز كىشى توپلانغان سوپىزىمنىڭ زىكر ئىبادەت مۇراسىمى قىلىنغان.

Jean During نىڭ بايان قىلىشىچە بۇ خىل زىكر ئىبادەت مۇراسىمى ئۇلۇغ كەلىمە، پارىلەرنى تەكرارلاش ئارقىلىق دۇئا تىلاۋەت ئېلىپ بېرىلىدىغان بىر دىنىي مۇراسىم. بەزىدە ئۇنىڭ ۋە ياكى بەزىدە ئۇنىسىز، بەزىدە يالغۇز ۋە بەزىدە ئوپچە ئېلىپ بېرىلىدۇ. بۇ دۇئا تەڭبىر ئېيتىش رېتىملىق بولۇپ، بۇ خىل نەپەس رېتىمى بەدەندىكى ئېنىرگىيەنىڭ ئايلىنىشىغا مەنپەئەت كۆرسىتىدۇ.²² شىنجاڭدا بۇ خىل زىكر تىلاۋەت پائالىيىتى "خەلق سۆھبەت" دەپ ئاتىلىدۇ.²³ كۆپلىگەن

¹⁹ بۇ رايونغا سۇناينىڭ بۇندىن ناھايىتى ئىلگىرىكى بىر تارىختا كىرگەنلىكىگە ئائىت خاتىرىلەر بار (خان 2000).
²⁰ ئەرەبچىدە ئويۇلغان رەسىم دېگەنلىك 6 دىن 13 دانىگىچە بىر يۈرۈش ناخشىلارغا ئۇسسۇل ئوينىلىدۇ. ھەر بىر بوستانلىق يۇرتلىرىنىڭ ئۆز ئالاھىدىلىكىگە ئىگە خەلق ناخشىلىرىدىن تەركىپ تاپقان سەنەملىرى بولىدۇ. لېكىن ھەممىسىلا رېتىملىق بولۇپ، تۆتلۈك ئاستا ئۇسسۇل رېتىمىدىن تېز رېتىمغا يۆتكىلىدۇ. سەنەم كۆپۈنچە ھاللاردا ناغرا - سۇنايغا جۆر بولۇپ ئوينىلىدۇ.

²¹ بۇ كۆرۈنۈشلەر راھىلە داۋۇت تەرىپىدىن 1997-يىلى سىناغا ئېلىنغان.

²² نۇرغۇن ئۇيغۇرلاردىن زىكر تىلاۋەت بىلەن ساغلاملىقنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدە : "بوۋامنىڭ 120 ياشقا كىرىپمۇ ساغلام تۇرۇشى ئۇنىڭ زىرى تىلاۋەتتىن ئايرىلمىغانلىقىدا ۋە ھەر كۈنى قوي گۆشى ئىستىمال قىلغانلىقىدا" دېگەندەك بايانلارنى ئاڭلاش مۇمكىن.

²³ بالدىك ئۆزبېك سۆھبەتلىرىنى "تەڭرىنى خاتىرىلەش مۇشائىرىسى" دەپ تەرجىمە قىلغان (سۆزلۈكلەر تىزىملىكى 1993)

ناخشىلاردا قايقۇ ۋە ياد ئېتىشى ئىپادىلەنگەن بولۇپ، دۇئا تىلاۋەت كۆپىنچە ئۇلارنىڭ سوپىزىم تەرىقىتىدىكى ياراتقۇچىلىرى ۋە ئۆلىمالىرى ئۈچۈن بولىدۇ. ئاساسەن گۇرۇپپىنىڭ ئەڭ ئوتتۇرىدا ياشانغان كىشىلەر بولۇپ ئۇسسۇلغا پىقىرايدۇ، قالغانلار يۇمۇلاق چەمبەر شەكىلدە ئۇلارنى ئوراپ، ئولتۇرغانداربىتمىغا كەلتۈرۈپ بەدەنلىرىنى ئالدى كەينىگە ئىگىشىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىر ناخشا ھەممىگە تونۇشلۇق بولۇپ، "ياشا گۇڭچەنداڭ" (كومۇنىست پارتىيە) دېگەن ناخشا ئىدى. ئەسلىدە بۇ بىر "ھۆكەت" ناخشىسى بولۇپ 1950-يىللاردا ئىنقىلاۋىي ناخشا قىلىپ بېكىتىلگەن.²⁴ يول بويى بىر قىسىم باشلىرىنى ياغلىق بىلەن ئورنىۋالغان بۇۋىلەر بىر چەتتە ئۆزلىرىنىڭ يوسۇنلىرىنى ئېلىپ بېرىۋاتقان بولۇپ ئەرلەرنىڭ ئاۋازى بىلەن ئۆز-ئارا بەسلىشىۋاتقاندا چىقاتتى.

شىنجاڭدا ئايال بۇۋىلەرنىڭ زىكىر تىلاۋەتلىرى ئەرلەرنىڭكىگە ئوخشاش بولۇپ، بىر كىشى ناخشا ئېيتقاندا قالغانلار چۆرىدەپ ئۇسسۇل ئوينىيىتى ۋە توختىماي "ئاللاھۇ" دەپ توۋلىشاتتى. ئاياللارنىڭ بىردىن بىر ئىسىل ناخشىسى "مۇناجات" بولۇپ، قايقۇ ھەسرەت ۋە تېۋىنىشىنى ئىپادىلەيدۇ، ئاياللار بۇ خىل ناخشىلارنى ئېيتقاندا ئاۋازىنى قويۇۋېتىپ يىغلايدۇ.

ئوتتۇرا ئاسىيادا مۇزىكا ۋە ئىلاھىيەت

ئوتتۇرا ئاسىيا ناخشا تېكىستلىرى ئۈستىدە ئىسلام دىنى بىلەن مۇزىكا ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلىك مۇناسىۋەتلەر ھەققىدە بىرقانچە ئېتنومۇزىكىشۇناسلارنىڭ ھەرخىل قاراشلىرى مەۋجۇت. سوپىزىم ۋە سوپىزىمدىكى مۇزىكىغا ئائىت بىرقانچە قىممەتلىك تەتقىقاتلار بولۇپ (Baily 1986; Sakata 1986; Doubleday 1999; 2001; 1988) ئۇلارنىڭ ئىچىدە رېگۇلابۇر خاتىرە كۈرەشنىڭ "ھىندىستان ۋە پاكىستاندا قەۋۋالى ناخشىسى"، دۇرېڭنىڭ "ئىراندا سوپىزىملىق ۋە مۇزىكا" قاتارلىق ئەسەرلىرى بار. دۇرېڭ ئۆز تەتقىقاتىدا مۇزىكىنىڭ كۆپ ھاللاردا يوشۇرۇن سېزىم ۋە ھۇزۇر بىلەن باغلانغان، ئىنسان تەبىئىتىدە بار بولغان تۇغما قابىلىيەت دەپ قارايدۇ (During 21-22: 1989). بۇ خىل قاراشقا خىرىستىئانلارنىڭ شەرقىي ئورتودوكۇس دىنى، زورۇتسىرىيان دىنى، يەھۇدى دىنى ۋە ئىسلام دىنىنىڭ ئىلاھىيەت شۇناسلىرى ئېتىراز بىلدۈرۈپ كەلدى. لېكىن ئىسلام مەدەنىيىتىدە مۇزىكا بىر خىل پەن ۋە ئابستراكت ماتېماتىكىلىق ئىلىم دەپ قارىلىدۇ. يەنە شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بىر خىل سىرلىق نەزەرىيە، تەڭداشسىز ۋە مۇقەددەس ھەقىقەت ئىكەنلىكى ئىپادىلىنىپ كەلمەكتە. ئىسلام دىنى بىلەن مۇزىكا ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت زامان ۋە ماكانغا بېقىپ ئۆزگۈرۈپ تۇرىدۇ. دىننىڭ قايسى شەكىلدە قوبۇل قىلىنىشى يەرلىك مەدەنىيەت ۋە ھۆكۈمران كۈچلەرگە باغلىق بولىدۇ. 20-ئەسىرنىڭ بېشىدىكى تەكشۈرۈشلەرگە ئاساسلانغاندا شىنجاڭدا ئىككى خىل كۆز قاراش ئۈستىدە مۇنازىرىلەر مەۋجۇت بولغان. بىرى ئەگەر ساز چالغانلار بولسا، سازنىڭ تارىخى كىشىلەرنى ئازدۇرۇپ "قىيامەت كۈنىدىكى سوراق"تا سوراققا تارتىلىدۇ دەپ قارايدىغانلار. يەنە بىر خىل قاراشتىكىلەر مۇزىكانتلار داۋۇت پەيغەمبەرنىڭ مۇزىكىنىڭ ئىجتىپىسى ئىكەنلىكىگە ئىشىنىپ ئۆزلىرىنى قوغدايدىغانلار.²⁶ ھالبۇكى، بۇ مازارلاردا ناخشا ئۇسسۇل، مۇزىكىلارنىڭ بولۇپ تۇرۇشى ئالاھىدە جەلپ قىلارلىق چۈنكى ئىسلام دىنىدا مازار بېشىدا

²⁴ كومۇنىستىك پارتىيەنىڭ دىنىي يوسۇندىكى ناخشىلارنى ئىنقىلابىي ناخشا قىلىپ خىزمەت قىلدۇرۇشى شىنجاڭدا ئەجەپلىنەرلىك ئىش ئەمەس بولۇپ، مېلودىيىسىنى ساقلاپ قېلىپ، تېكىستىنى ئۆزگەرتكەن. خاررىسنىڭ جۇڭگودىكى ئىنقىلاۋىي شامان ناخشىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ تارىخى دېگەن ئەسىرىگە قاراڭ (2000).

²⁵ دۇرېڭ ۋە مېرئابدۇلپاقىلار ئىرانلىقلاردىكى رامازان ئېيىدا ئېيتىلىدىغان مۇناجاتنى "تىلەك دۇئاسى" دەپ چۈشەندۈرگەن (1991:22).

²⁶ ياررىڭ (ياررىڭ ساقلانمىلىرى، لۇند ئۇنىۋېرسىتېتى كۈتۈپخانىسى، 464-ئەسەر، 1979). بەللىر-خان تەرىپىدىن نەقىل كەلتۈرۈلگەن (2000:41). بايلىنىڭ ئافغانىستاندىكى مۇزىكىلار ھەققىدىكى تەتقىقاتىغا قاراڭ (1988:146-53).

توپلۇنۇپ نەغمە ناۋا قىلىشى ياكى ئۆلۈم ماتەملەردە ناخشا - مۇزىكا چەكلەنگەن. بايلىنىڭ كۆرسىتىشىچە، ئافانىستاندا تالىبانلارنىڭ ناخشا مۇزىكىنى چەكلەش بىلەن پۈتكۈل مىللەت داۋاملىشىۋاتقان ئىچكى ئۇرۇش جەريانىدا ماتەم ھالىتىگە كىرگەن (Baily 2001: 40) ئۇيغۇرلارنىڭ مازار تاۋابىتى زىيارىتى داۋامىدا بولىدىغان مۇزىكىلار باشقا مۇزىكا تۈرلىرىدىن پەرقلىق بولۇپ، "مۇزىكا" دەپ ئاتاش قىيىن بولغان بىر خىل ماتەم تۈسگە ئىگە نەغمىلەر ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە يۇقىرىدا تەسۋىرلەنگەن تاشۋايدىن ئارىيە، سوپىزىم ھۆكمەتلىرى ۋە بۇۋى مۇناجات قاتارلىقلار بار. (Baily 2001: 40)

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان مۇزىكا ئۇسلۇبلىرى، تۈرلىرى ۋە سازلار يالغۇز مازار تاۋابىتىدىلا ئورۇندىلىپ قالماستىن باشقا يەرلەردىمۇ ئۇچرىتىشقا بولىدۇ. مۇقام ئولتۇرۇشلاردا، سەھنىلەردە كەسپىي مۇقامچىلار تەرىپىدىن ئورۇنلىنىدۇ؛ كوچا كويلاردا ۋە بازارلاردا قەلەندەرلەرمۇ مۇقام ئېيتىدۇ؛ بۇۋىلەر كىشىلەرنىڭ ئۆيلىرىگە چاقىرتىلىپ قۇرئاندىن پارە ئوقۇپ بېرىشقا تەكلىپ قىلىنىدۇ ۋە ئۆلۈم پەتىلىرىدە ناخشا - قوشاق قوشۇپ ئوقۇيدۇ. ناغرا سۇنايلار بايرام، توي - تۆكۈنلەردە ۋە ھەتتا ئېچىلىشلەردە چېلىنىدۇ. مازار بېشىدا ئېيتىلغان ناخشىلارنىڭ تېكىستلىرى دىنىي ۋە ئىلاھىي مەزمۇنلارنىڭ ئۆزىدا كېسىشمە نۇقتىسى بولۇپ، كۆپ ساندىكى تېكىستلەر روماننىڭ مۇھەببەتنى كۈيلەيدىغان تېكىستلەردىن ئىبارەت. لېكىن تېكىستلەردە مۇقەددەس ئىلاھىي كۈچكە بولغان تەلپۈنۈش روماننىڭ مۇھەببەتتىن ئىبارەت مېتافور ئاستىغا يوشۇرۇلغان. بۇ مۇقامنىڭ مۇقەددەس قىسمىدا ناھايىتى گەۋدىلىك ئىپادىلەنگەن. مۇقام تېكىستلىرى 15-16 - ئەسىردىكى داڭلىق شائىرلارنىڭ قەدىمكى تۈرك ئەدەبىي تىلى - چاغاتاي تىلىدا يازغان شېئىرلىرى بولۇپ، ھۇۋەيدا يازغان "ئۆزھال مۇقامىنىڭ مۇقەددەسسى" دىن ئۆزۈندىلەرنى ئاڭلاپ باقايلى:

يار كەيدى قىزىل ئەڭلىنى زىبا بويلىن دەپ

ئالەم ئاڭا كۆز سالىدى تاماشا قىلىن دەپ

ئوت ياقى جاھان مۈلكىگە غەۋغا قىلىن دەپ

مەندەك بىر دىۋاننە ھۇۋەيدا قىلىن دەپ

خەنجەر قولدا مەشرەپنى ئۆلتۈرگىلى كەلدى

غەۋغايۇ قىيامەت مەن شەيدا قىلىن دەپ²⁷

دۇررىڭ ئىران مۇزىكىلىرىنى ۋە مىستىسىزىمنى تەتقىق قىلىش جەريانىدا، سوپىزىم دىنىي مۇراسىملىرىدىكى نۇرغۇنلىغان مۇزىكا شەكىللىرىنىڭ شىئە دەرۋىشلەرنىڭ ناخشا مۇزىكىلىرى، كىلاسسىك ناخشىلار، چوڭقۇر دىنىي مەنا ۋە قۇرئان پارچىلىرىنىڭ بىرىكىمىسىدىن كېلىپ چىققانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويدۇ. بۇ خىل چوڭقۇر تەتقىقاتلاردىن دىنىي ۋە دىنغا ئائىت بولمىغان مۇزىكىلارنىڭ ئۆز - ئارا جىپسىلىشقان ۋە ئورگانىك ھالدا بىرىكىپ بىر ھالىتىنى تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇ. (6-22:1989) خىرومى لوررىن ساكاتا 1960 - يىلى مودا بولغان بىر ئافغانىستان مۇھەببەت لېرىكىسىنىڭ "مازارى شەرىف" تە يېڭى يىل تاۋابىتى ئۈچۈن ئېيتىلىدىغانلىقىنى مۇلاھىزە قىلىدۇ:

كېلىڭلار، مازارغا، موللا مۇھەممەت جان

ياۋا كۆركۈملەرنى كۆرەيلى يارىم

ئاقسۇن ياشلار كۆزلەردىن ساكى جاننىڭ مازارىدا. . .

²⁷خوتەنلىك ئابدۇللا مەجنۇن ئېيتقان ناخشىنىڭ تېكىستى. ئېنگىلىزچىلاشتۇرغۇچى ياسىن مۇخپۇل ۋە راجپىل خاررىس .

ساكاتا "ئافغانىستان مۇزىكىسىغا بولغان كۆزقارىشىنى، باشقا مەدەنىيەت ھادىسىلىرىگە ئوخشاشلا دىنىي مەزمۇن ۋە دىنىي تەپسىرلەر بىلەن چىرماشقان ھالدا زىچ باغلانغان دەپ خۇلاسەلەيدۇ. (1986:39) ئۆزبېكىستاندا تەتقىقات ئېلىپ بارغۇچى لېۋنىمۇ دىن بىلەن مۇزىكا ئوتتۇرىدىكى باغلىنىشىنى مۇنداق بايان قىلغان: شىنجاڭ ۋە ئۆزبېكىستاندىكى مۇزىكانتلار ئادەتتە شائىر، پەيلاسوپ، قىزىقچى ھەييار ياكى موللا بولىدۇ. بەلبېر-خان مۇزىكانتلارنىڭ (ئىسلام شەجەرىلىرىنى يادلىغۇچى مەدداھلار) ئەنئەنىۋى دىن بىلەن سېھىر ئارىسىدىكى بىر ۋاستىچى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ (2000:39). لېۋنى ئۆزبېك مۇزىكىلىرىنىڭ مۇزىكا چېگرىسىدىن ھالقىپ كەتكەنلا بولۇپ بولۇپ قالماستىن بەلكى يەنە ئىلاھىي ۋە روھىي ئامىللارنى ئۆز-ئارا تۇتاشتۇرغۇچى ۋاستە ئىكەنلىكىنى كۆرسۈتۈپ مۇنۇلارنى مىسالغا ئالدى: "بىر گام خۇداي راسۇلدىن، بىر گام غامزاي ئۇسسۇلدىن" (بىر نۆۋبەت ئاللاھ ۋە پەيغەمبىرىمىز ئۈچۈن، بىر نۆۋبەت بەختىمىز ۋە ئۇسسۇل ئۈچۈن") (4-1996:63)

بەزى تارىخىي مەنبەلەر ۋە تارىخىي شەخسلەرنىڭ تەزكىرىلىرىگە قارىغاندا، شىنجاڭدىكى بىر قىسىم مۇزىكىلارنىڭ ئىچىدە مۇزىكا بىلەن ئىلاھىي كۈچ ئۆز-ئارا بىر گەۋدىلەشكەن مۇزىكىلار مەۋجۇت. ئۇيغۇر مۇزىكىلىرىدىن بولغان 19-ئەسىردىكى موللا مۆجىزىنىڭ²⁸ "مۇزىكانتلار تارىخى" يەنى "تارىخىي مۇسقىيۇن" دا خارەزىمگە كەتكەن، نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىدىن بولغان داڭلىق مۇزىكانتنىڭ تەزكىرىسى ۋە چاغاتاي دەۋرىدىكى داڭلىق شائىر مۇزىكانت، مۇقام تېكىستى ئىجاتچىسى، ھېراتتا ياشىغان ئەلىشىر ناۋائىي (1439-1502) ھەققىدە بايانلار يېزىلغان. بۇ كىتابتا ناھايىتى نۇرغۇن كىشىنىڭ ئەقلىنى لال قىلغۇدەك مۇزىكا بىلەن قۇدرەتلىك ئىلاھىي كۈچنى ئۆز-ئارا بىرلەشتۈرگەن چۆچەكلەر بايان قىلىنغان. مەۋلانە ساھىب بەلھى (مىلادى 1440-يىلى)، بابۇر شاھنىڭ كابۇلدىكى ئوردىسىدىكى بىر مۇزىكانتنىڭ تەزكىرىسى ھەققىدىكى چۆچەكلەر ئەڭ تىپىك مىساللاردىن بىرى. بۇ تەزكىرىدە مۆجىزى بىر كۈنى بابۇر شاھنىڭ ئوردىسىدا بەلھى "چۆل ئىراق مۇقامى"نى ئورۇنداۋاتقاندا، بىر بۇلبۇل كېلىپ ئۇنىڭ تەمبۇرىغا قونۇپ سايراشقا باشلاپتۇ. بۇنى تىگىشىغان ھەممە ئادەملەر كۆزلىرىدىن تاراملاپ ياشلار تۆكۈلۈشكە باشلاپتۇ ۋە ھۇشلىرىدىن كېتىپتۇ. ئاندىن كىشىلەر قورقۇشقا باشلاپتۇ ۋە بۇلبۇلنى چالما كېسەك قىلىپ ئۆلتۈرۈپتۇ، شۇ ئان بەلھىمۇ جان ئۈزۈپتۇ. مۆجىزى يەنە تەسىر كۈچى كۈچلۈك بولغان پەيلاسوپ ئەل فارابىنىڭ نەقلىياتلىرىنى قوللانغان: ئەگەر سەن يۈز يىل ئىبادەت قىلىپ سائادەتكە ئېرىشەلمىسەڭ، سائادەتنى مېنىڭ قالۇمنىڭ تارىلىرىدىن ئىزلىگىن". نەيسان لائىتنىڭ "مۇزىكانتلارنىڭ تارىخى" ناملىق مۇھاكىمىسىدە، ئەل فارابىنىڭ مۇزىكا بىلەن ئىلاھىي كۈچ ئوتتۇرىسىدىكى مۇلاھىزىسى بىلەن ئەمەس بەلكى مۆجىزىنىڭ ئۇنى ئوتتۇرا ئاسىيا سوپىزم ئەنئەنىسىگە قوشۇپ تارىختا ئىز قالدۇرغانلىقىدىن مەشھۇر بولغان دېگەن نۇقتىنى ئوتتۇرىغا قويغان (Light 1998).

ھازىرقى سىياسىي كۆزقاراشتىكى دىنىي مەزمۇنلار بىلەن دىنغا ئائىت بولمىغان مەزمۇنلارنى ئۆز-ئارا ئايرىۋېتىشكە بولماسلىقتىن ئىبارەت نۇقتا ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تاجى بولغان مۇقام ئۈستىدە مۇنازىرە يۈرگۈزۈش ئارقىلىق چۈشەندۈرۈلگەن. مۇقامنىڭ ئاخىرقى چۈشۈرگۈسى مۇزىكا نۇقتىسىدىن قارىغاندا سوپىزمدىكى ھۆكۈمەت ئېيتقۇچىلار ۋە ئاشىقلار بىلەن باغلىنىشلىقى

²⁸ 1919-يىلى تەييارلانغان فوتو كۆپىيە نۇسخىسى 1950-يىلى خوتەندە بايقالغان ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا ئاغدۇرۇلۇپ، شىنجاڭدا نەشر قىلىنغان. ئەسەرنىڭ ئېنگىلىزچە تەرجىمىسى لايىت (1998) تەرىپىدىن، فرانسۇزچە تەرجىمىسى تىرىبىنيك (2000) تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان.

باردۇر²⁹. بۇ ئۇيغۇر زىيالىيلىرى ئارىسىدا مۇھىم بىر ئويلىنىشقا تېگىشلىك ئىدىيە مەسىلە بولۇپ، سوپىزمغا قارشى زىيالىيلار ئەينى ۋاقىتتىكى ئەڭ ئاخىرقى ئۇيغۇر خاندانلىقى 16- ئەسىردىكى ياركەنت خانلىقىنىڭ ھالاك بولۇشىغا سوپىزىمىلار سەۋەبى بولغان دەپ ئەيىبلەيدۇ. مۇقام ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ سىمۋولى ۋە شانلىق تەركىبىدۇر (Light 1998). بۇ ئاسارەتتىن قۇتۇلۇشنىڭ بىر يولى ئەلۋەتتە پۈچەك شاكال قىسمىنى چىقىرۋېتىشتىن ئىبارەت. ھازىرقى كەسپىي ئويۇنلاردا ئورۇندىلىنىدىغان مەشرەپلەردە دىنىي مەزمۇنلار ئەڭ تۆۋەن چەككە چۈشۈرۈلگەن بولۇپ تەكرارلىنىپ ئېيتىلىدىغان "ئاللاھ" دېگەن سۆزنىڭ ئورنىغا "دوستلار" دېگەن سۆز قوللىنىلىدۇ.³⁰

شىنجاڭدىكى مازار تاۋابىتى پائالىيىتى ئىبادەتچىلەرنىڭ توپلىنىدىغان مەركىزى ۋە كۆڭلىنى ئىپادىلەيدىغان سورۇنى بولۇپ قالغان. يارىڭ 1929-يىلىدىكى ئوردام پادىشاھ مازىرىغا بولغان زىيارىتىنى مۇنداق تەسۋىرلىگەن: بۇلار تىپىك بىر تاۋاب قىلغۇچى ئاياللار گۇرۇپپىسى بولۇپ موللار بارئىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئازابلىرىنى ناخشا ئېيتىش، ئۆكسۈپ يىغلاش ۋە ئايەت ئوقۇش ئارقىلىق ئىپادىلەيتتى (1986:120). شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە بۇ خىل پائالىيەتلەر كىشىلەرنىڭ كۆڭۈل ئېچىش، ھۇزۇرلىنىش ۋە مۇزىكا سېزىمىنى تاۋلايدىغان مۇھىم بىر پۇرسەت بولۇپ قالغان. شىنجاڭدىكى نۇرغۇن مازار تاۋابىتى زىيارىتى دېھقانچىلىقنىڭ ئالدىراش مەۋسۈمىدىن كېيىن ياكى مول ھوسۇلدىن كېيىن ئېلىپ بېرىلىدۇ. تاۋابەت جەريانىدا ئازراق سودا تۈسىنى ئالغان پائالىيەتلەرمۇ بولۇپ تۇرىدۇ. ما بنىيەن 1983-يىلى يازغان ماقالىسىدە ئوردام مازىرىنىڭ ئەتراپىغا 238 قوتان قۇرۇلغانلىقىنى، 350 تۇياق ئاتنىڭ ئات ئويۇنىغا قاتناشقانلىقىنى يازىدۇ (Ma 1986).

يارىڭ ئۆزىنىڭ 1929-يىلىدىكى "بىرقانچە يۈز روھ" ناملىق كىتابىدا ئوردام پادىشاھ مازىرى ئەتراپىدا مەخسۇس مازار تاۋابىتىنى ئوقەت ۋاستىسى قىلىپ جان باقىدىغان كىشىلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى تىلغا ئالىدۇ. مازار زىيارىتىنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى كولىكتىپ غىزالىنىشتىن ئىبارەت. بەزى يېمەكلەرنى مەسىلەن يېڭى سويۇلغان قوي گۆشى، گۈرۈچ ۋە مېۋە - چىۋە قاتارلىقلارنى زىيارەتچىلەر ئۆزلىرى ئائىلىسىدىن ئېلىپ كېلىدىغان بولۇپ، يوغان بىر "ئالتۇن داش قازان" دا تاماق ئېتىلىدۇ ۋە شەيخلەرگە سۇنۇلۇپ، كۆپچىلىككە تەقسىم قىلىنىپ بېرىلىدۇ³¹ (1986:122).

يارىڭ بۇ قازاننىڭ يېمەكلىك پىشۇرۇشقا ۋە قۇربانلىق قىلىنغان ماللارنىڭ گۆشىنى پىشۇرۇشقا ئىشلىتىلىدىغانلىقىنى بايان قىلىدۇ. مازار تاۋابىتى جەريانىدىكى بەزى قىلمىشلار شەرىئەتكە ئۇيغۇن ئەمەس دەپ قارىلىدۇ. مەسىلەن ئاياللارنىڭ ياغلىقسىز يۈرۈشى، تاماكا، نەشە چەككۈچىلەر ۋە مۇھەببەتلەشكۈچىلەر ئۈچۈن ھازىرلانغان "ئالتۇن ئۆي"، قىمار ئويناش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىگە يول قويۇلىدۇ. باشقا جايلاردىمۇ بۇ خىل بايرام شەكىللىرى تونۇشلۇق بولۇپ، جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىدىكى گەنسۇ ئۆلكىسىدە ئېلىپ بېرىلىدىغان "خۇئاپەر" بايرىمىغا خەنزۇلار ۋە تۇڭگان

²⁹ مەشرەپ- تېز ئۇدارلىق ياكى ئۇدارلىق خەلق مۇھەببەت لېرىكىرىنىڭ يىغىندىسىدۇر. مەشرەپ قىسمى مۇقاملارنىڭ ئۇسسۇل بۆلىكى بولۇپ، دەسلەپكى تېكىستلىرى مەشھۇر كىلاسسىك شائىرلارنىڭ شېئىرلىرىدىن تەركىپ تاپقان.

³⁰ ئون ئىككى مۇقام" نى قايتا رەتلەپ چىقىش مەقسىدە 1978-يىلى ئون ئىككى مۇقام تەتقىقات جەمئىيىتى قۇرۇلغان بولۇپ، بۇ جەمئىيەت قۇرۇلغاندىن بۇيان، بىرقانچە قېتىم يۇقىرى سەۋىيىدىكى ئىلمىي يىغىنلار ئېچىلدى؛ تەتقىقات ئەسەرلىرى ۋە ئون - سىن ئەسەرلىرى نەشر قىلىندى (1992). مۇقام تېكىستلىرىنىڭ كىتاب بولۇپ نەشر قىلىنىشى كەسپىي ساھەدىكى زاتلار ئارىسىدا ۋە جەمئىيەتتە ناھايىتى كۈچلۈك تەسىر قوزغىدى (بارات 1996). ئۆزبېكىستانلىق جۇمياپۇ بۇ قېتىملىق نەشرىدە شاھ مۇقامىدىكى بەزى دىنىي پۇرىقى كۈچۈك بولغان تېكىستلەرنىڭ تېكىستى ئۆزگەرتىلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ (1993:45).

³¹ لېۋىن سۇلتان ئۇۋەيسى ئال-قارائىنىڭ مازىرىدا شورپا ۋە پولوغا ئوخشاش ئوپچە تاماقلار تارتىلىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ (1996:182).

مىللىتى قاتنىشىدىغان بولۇپ، يەرلىك ئىلاھلارغا سەجدە قىلىشى ۋە ئەر- ئاياللار ئۆز-ئارا بىر بىرىنى جەلپ قىلىشى مەقسىدىدە 'خۇاڭپېر' ناخشىلىرىنى ئېيتىشىدۇ.

مازار ۋە سىياسىي ھوقۇق

تارىختىن بۇيان مازار ئەنئەنىسى ئوتتۇرا ئاسىيادا ھۆكۈمران كۈچلەر تەرىپىدىن سىياسىي ۋە قانۇنغا ئۇيغۇنلاشتۇرۇلۇپ، يەنە بىر تەرەپتىن يوشۇرۇن تەھدىت دەپ قاراپ كېلىندى. سېپرېرى زاركوننىڭ قارىشىچە شىنجاڭدىكى ھۆكۈمەت دائىرىلىرى ئۆزلىرىنىڭ تەسىر كۈچىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن ئوردام پادىشاھ مازىرىنى قوللاپ دەستەك بولۇپ كەلدى (1999:229).

16-ئەسىردىكى يەركەنت خانلىقى ھۆكۈمرانلىقى ناشاباندى سۈپىزىمى بىلەن زىچ مۇناسىۋەت ئورناتقان بولۇپ، ئۇۋەيس ئەنئەنىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. بۇ رايوندا مۇسۇلمانلاردىن باشقا ھۆكۈمرانلار بولسا روشەن پەرقلىق مۇئامىلەردە بولۇپ كەلگەندى. چىڭ سۇلالىسى مانجۇ ھۆكۈمرانلىقى شىنجاڭنى سوزىغان ۋاقىتتا "ئۇۋەيس تەزكىرىسى" دېگەنگە ئوخشاش نۇرغۇنلىغان ئىسلامىي كىتابلارنى چەكلىگەن (Baldick 1993: 215).

يارىڭ 1920-يىللاردا ئوردام مازىرىغا بولغان زىيارىتىنى مۇنداق بايان قىلىدۇ: ئۇلار ناھايىتى ئەسەبىي بولۇپ، بىر قېتىم بىر چەتئەللىك كونسۇل مازارنى زىيارەت قىلماقچى بولغاندا ئەسكەرلەرنىڭ ھىمايىسىدە مازارغا بېرىشقا مەجبۇر بولغان، بۇ ھەتتا مازار تاۋابىتى پەسلىمۇ ئەمەس ئىدى. چۈنكى قەشقەرنىڭ ۋالىسى ھەرقانداق بىر تەسادىپىي خەۋپ خەتەرنىڭ بولۇشىنى خالىمايتتى. يۇقۇرىدىكى بۇ بايان ھۆكۈمەت پوزىتسىيىسىنىڭ مازار تاۋابىتى زىيارەتچىلىرىگە قارىغاندا مۇھىم ئورۇندا تۇرىغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، بۇنىڭ مىسالى مېنىڭ شىنجاڭدىكى بىر يازغۇچى دوستۇمغىمۇ يېقىنقى يىللاردا ئاگاھلاندىرۇش بېرىلگەن (Jarring 1986:112).

بۇرۇنقى سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە، مازار زىددىيەتلىك شەيئىي دەپ قارىلاتتى. روسىيە يازغۇچىسى پولىياكوۋ ئۆز تەتقىقاتىدا مازارنىڭ "سوۋېتقا قارشى ماھىيەت"كە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان بولۇپ، تۈرك باسمىچىلار ھەرىكىتىنىڭ رەھبىرى، 1922-يىلى تاجىستاندا روسىيەگە قارشى ئۇرۇشتا ۋاپات بولغان ئەنۋەر پاشانىڭ مازىرىنى مىسالغا ئالدى. يەنە بىر مازار بۇخارادىكى باخا-ئال-دىن نەقىشەند بولۇپ، 1868-يىلى يۈز بەرگەن روسىيەگە قارشى قوزغىلاڭدا خەلىپىلىكنىڭ كاتتۇبىشى ئاتالغان، روسىيەگە قارشى جىھاد قىلغۇچىنىڭ قەبرىسى ئىدى (1992:100). بۇ مازار سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىدە ۋەيران قىلىۋېتىلگەن (Zarcone 1999:226). لېۋىن سۇلتان ئۇۋەيس ئال-قاراننىڭ مەقبەرىسىنىڭ 1970-يىللاردا باش كۆتۈرگەن دىنغا قارشى ھەرىكەتتە تاقىۋېتىلگەنلىكىنى تىلغا ئالدى (1996:183). سوۋېت ھۆكۈمەت دائىرىلىرى ئىسلام شەرىئەتى ۋە سۈپىزىمغا قارشى مەۋقەدە تۇرغان، ھەتتا مەسچىتلەردىمۇ قانۇنلۇق بولغان موللا، ئىشانلارنى چەكلىگەن ۋە ئۆرپ-ئادەتلەرگىمۇ يول قويمىغان. ۋاھالەنكى، ئالىپكساندرا بېنىنگسېننىڭ مۇھاكىمىسىگە ئاساسلانغاندا، بۇ خىل ھەرىكەتلەر دىنىي مەزمۇندىكى ئەسەبىي ئىككى قۇتۇپنىڭ ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتنى تېخىمۇ يىرىكلەشتۈرۈپ، مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتقان. (Bennigsen and Wimbush 1985: 40).

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى دەۋرىدە، مازار تاۋابىتى ۋە چوڭ تىپتىكى دىنىي مۇراسىملار شىنجاڭ ھۆكۈمەت دائىرىلىرى تەرىپىدىن چەكلەنگەن، لېكىن ناتوغرا ھەرىكەتلەر دەپ قارىلىدۇ، ئەمما مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى دەۋرىدە ئىنقىلاۋىي سولچىل تەشۋىقاتنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغاننى ھېسابقا ئالمىغاندا، سوۋېت ئىتتىپاقى دۆلەتلىرىدىكىدەك مازار- ماشايىقلار سېستىمىلىق تۈردە ۋەيرانچىلىققا ئۇچراپ تۇرىدىغان ئەھۋاللار يۈز بەرمىگەن.

بۇ يەردە مازارنىڭ تەقدىرىگە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەقدىرىگە ئوخشاش ئېنىقلىما بېرىشكە بولىدۇ. جۇڭگونىڭ ئاساسىي قانۇنىدا سېستىمىلاشقان 5 چوڭ دىنغا دىنىي ئەركىنلىك ھوقۇقى بېرىلگەن. بۇ دىنلار پراۋىسلاۋىيە دىنى، كاتولىك دىنى، بۇددا دىنى، داۋجىئاۋ دىنى ۋە ئىسلام دىنىدىن ئىبارەت. بۇنىڭ بىلەن بىرگە، "قانۇنسىز دىنىي پائالىيەتلەر" ۋە فېئودال خۇراپاتلىق ئىدىيىلىرىنى تارقىتىشقا قەتئىي يول قويۇلمايدۇ، دۆلەتنىڭ «قالاقلىق» قا، مەدەنىيەتسىزلىككە ۋە جەمئىيەت تەرتىپىنى بۇزۇشقا قارشى تۇرۇشتىن ئىبارەت شۇئارلىرىغا ئاۋاز قوشۇش لازىم. ئەمەلىيەتتە دۆلەتنىڭ دىنىي پائالىيەتلەرگە دەخلى تەرۈز قىلىشىدىن ئىبارەت ھەرىكىتى مەدەنىيەت ئىنقىلابى ۋاقتىدىكى خۇراپاتلىققا قارشى تۇرۇش ھەرىكىتىنىڭ دائىرىسىدە، سىنىپىي كۈرەش نۇقتىسىدىن قوزغالغان بولۇپ، مۆتىدىل بىر تەشۋىقات ستراتېگىيىسى ۋە قايتا تەربىيە ئېلىپ بېرىشنى ئۆزىگە نىشان قىلغان (Anagnost 1994:227). بەللىرى-خان (2001a:9) نەزەرىنى دىنىي پائالىيەت ئىچىدىكى "فېئودال خۇراپاتلىق" ۋە سىياسىي جەھەتتىن نورمال دەپ قارالغان "ئورپ-ئادەتلەر كاتېرگورىيىسىنىڭ ماھىيىتىگە قاراتقان.

شىنجاڭدىكى ۋەزىيەتتىن قارىغاندا مازارلارنىڭ تەقدىرى دۆلەتنىڭ ئىشتىراك قىلىشى بىلەن ئەمەس، بەلكى يەرلىك سىياسەت، قارارلارنىڭ كونترول قىلىشىغا باغلىق. زاركون ھۆكۈمەت دائىرىلىرى مازارنىڭ يوشۇرۇن خەۋپ خەتەرنى ئازايتىش ئۈچۈن، مازارنىڭ سىمۋوللۇق³² تەسىر كۈچىنى چەكلەشكە ئۇرۇنغان دەپ قارايدۇ (1999:234). بەزى شەھەر ئىچىگە جايلاشقان مازارلار يېڭىدىن رېمونت قىلىنىپ ساياھەتچىلەرگە ئېچىۋېتىلگەن بولۇپ، بېلەت باھاسى ناھايىتى قىممەت بولغاچقا، يەرلىك خەلق بۇنى قوبۇل قىلالمايتتى. مازارلىقلاردا ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە ۋە ئېنگىلىزچە تىللاردا يېزىلغان دۆلەتنىڭ دىنىي ۋە تارىخىغا ئائىت ۋەزەنلەر تارقىتىلاتتى. ئۇلارنىڭ بۇ سىستېمىسى بىر تەرەپتىن ھۆكۈمەتنىڭ دىنىي ئەركىنلىككە بولغان قوللىشىنى ئىپادىمەكچى بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن دۆلەتكە زىيانلىق دەپ قارالغان دىنىي پائالىيەتلەرنى چەكلەش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغانىدى. باشتا تىلغا ئالغان مىساللىرىمىزدىن مۇقەددەس جايلار³³ دەپ سانالغان مازار- ماشايقلار ۋە تاۋاپ قىلىش مۇساپىلىرى غايەت زور بىر تور شەكىللەندۈرگەن بولۇپ، بۇنىڭدىن مازار تاۋاباتچىلىقىنىڭ شىنجاڭنىڭ ساياھەتچىلىك ئىشلىرىدا مەلۇم كۆلەم شەكىللەندۈرگەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. گاردنېر بوۋىڭتون شىنجاڭنىڭ تارىخى توغرىلىق يېقىنقى بىر ماقالىسىدە، مازار ئىزلەپ يولغا چىققان بىر توپ ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ چۆللۈكتە يولدىن ئېزىپ قېلىپ، يېڭى ياسالغان بىر ساياھەت ئورنى - خەنزۇ گېنېرال بەنچاۋنىڭ تۆھپىسىگە ئاتاپ ياسالغان خاتىرە سارىيىنى بايقاپ قالغانلىقىدىن ئىبارەت قىزىقارلىق بىر ھېكايىنى بايان قىلىدۇ (2001:95). بوۋىڭتون تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە بۇ كۆرۈنۈشلەرگە دىققىتىنى ئاغدۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، كانايىدىن ئاڭلىنىۋاتقان يۇقىرى ئاۋازدىكى "شىنجاڭ خەلق ناخشىلىرى" نىڭ شېئىرى خەنزۇچە بولۇپ، بىر قىسىم دېسكو رېتىملىرى ئارىلاشقان ھالدا كەلگەنىدى. بۇ يېڭىدىن قۇرۇلغان ساياھەت رايونىنىڭ يېڭىچە تۈسلىرىدىن بىرىدۇر.³⁴

سىرتقى دۇنياغا كۆپ ئاڭلىتىلمايدىغان مەزمۇنلارنىڭ بىرى چوڭ تىپتىكى مازار تاۋاباتى پائالىيەتلىرىگە بولغان سىياسەت يېقىنقى يىللاردىن بۇيان بارغانسېرى چىڭايغانلىقى ئىدى. ئوردام

³² زاركون (1999) خوجىلار دەۋرىدىكى ئاپاق خوجا مازىرى ھەققىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ، ئۇنى جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ چىيەنلوڭ خانغا تارتۇق قىلىپ بەرگەن مەلىكىسى ئىپارخانىنىڭ قەبرىسى بىلەن بىر جايدا ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

³³ ئاناگنوستمۇ نۆۋەتتىكى دىنىي يوسۇنلار ھەققىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ، جۇڭگونىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسمىدىمۇ مۇقەددەس جايلارنى كونترول قىلىش ئارقىلىق خەلقنىڭ دىنىي پائالىيەتلىرىنى چەكلەنگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ (1994:222).

³⁴ تىپىك ھالدا ھەممە يەردە ئۇچراتقىلى بولىدىغان ۋاڭلوڭبىڭنىڭ ناخشىلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ(خاررىس).

پادشاھ مازىرى تاۋاباتى 1958- يىلى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئوڭچىلارغا قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى جەريانىدا پۈتۈن مەملىكەت مىقياسى بويىچە مەدەنىيەت ئامىللىرى چەكلىنىپ، جۈملىدىن شىنجاڭدىمۇ مازار تاۋاباتى قاتتىق سىياسەتنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانىدى. مازار تاۋاباتى پائالىيىتى مەدەنىيەت زور ئىنقىلابىنىڭ ئاياقلىشىشىغا ئەگىشىپ، 1980- يىللاردا قايتا ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن ۋە ئەڭ يۇقىرى پەللىگە چىققان بولۇپ، بەزى كۈنلىرى كۈندۈلۈك زىيارەتچىلەرنىڭ سانى 20000 نەپەرگە يەتكەن. لېكىن 1990- يىللاردا شىنجاڭنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى بىراز جىددىي ھالەتتە بولۇپ، مازارلارغا قاراتقان سىياسەتمۇ ئىسلام ئەسەبىي كۈچلىرى ۋە بۆلگۈنچى كۈچلەرنىڭ ۋەھىمىسى بىلەن تېررورنىم ۋە زوراۋانلىق بىلەن ئۆز-ئارا باغلىنىشلىقى بار دەپ قارالغان. بۇ سەۋەپلەر ھۆكۈمەتنىڭ 1997- يىلىدىن باشلاپ مازار تاۋاباتى زىيارىتىنى چەكلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. شىنجاڭنىڭ بەزى جايلىرىدا مازارلارنى كونترول قىلىش ۋە نازارەت قىلىشقا ئائىت سىياسەتلەر ئىزچىللاشتۇرۇلدى. خوتەندىكى ئىمام ھازىم مازار تاۋاباتى پائالىيىتى 1997- يىلىدىن باشلاپ 2001- يىلىغىچە يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ كەلدى.

مازارغا بارىدىغان يېڭى يوللار ياسىلىپ، مازارلىققا بېلەت ئېلىپ كىرىش يولغا قويۇلدى ھەمدە مازارلىقنىڭ ئامانلىقىنى قوغداش ئۈچۈن ساقچىلار ئورۇنلاشتۇرۇلغانىدى. مازار تاۋاباتى مازار پائالىيىتى ھەر يىلى ماي ئېيىدا ھەر ھەپتىنىڭ چارشەنبە كۈنىدىن جۈمە كۈنىگىچە ئۇدا بەش ھەپتە ئۆتكۈزۈلدىغان بولۇپ، 2000 دىن ئارتۇق زىيارەتچى قاتنىشىدۇ. گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى خۇاڭبېر بايرىمىنىڭ تەجرىبىلىرىنى ئۆرنەك قىلىش تەشەببۇس قىلىنغان بۇ بايرام يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ 20 يىلدىن بۇيان خەلققە سودا ۋە ساياھەتچىلىكنى ئىلگىرى سۈرۈشكە پۇرسەت يارىتىپ بېرىپ ۋە يەرلىك مىللىي ئۆرپ-ئادەتلەرنى قوللاپ كېلىۋاتىدۇ. ھۆكۈمەت قاپلىق كىيگۈزگەن "ئەسەبىي كۈچلەر" ۋە "ۋاھابىيلار"³⁵ بىلەن مازار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئىسلامنىڭ ئەنەنىۋى مازار مەدەنىيىتىگە بىر خىل ھاقارەت كەلتۈرگەن بولۇپ، سەۋەبى يەرلىك ئەمەلدارلار ۋە سىياسەت ئىجرا قىلغۇچىلارنىڭ دىنىي ئۆرپ-ئادەت ھەققىدىكى بىلىمىنىڭ كەمچىل بولغانلىقىدىن ئىدى. 1999- يىلى "شىنجاڭ گېزىتى" دە بىر مازارلىقتا ئاياللار پەرزەنت يۈزى كۆرمەك ئۈچۈن دۇئا-تالاۋەت قىلىۋاتقان ۋاقىتتا، مازارنىڭ ۋاھابىيلار تەرىپىدىن كويدۇرۇلۇپ ۋەيران قىلىنغانلىقى توغرىسىدا خەۋەر بېرىلدى. راھىلە داۋۇتنىڭ كۆرسىتىشىچە ئۇ 2000- يىلى خوتەندىكى ئىمام ھازىم مازار تاۋاباتىدە بىر ئايالنىڭ تاماشىبىنلارغا ناھايىتى ئۇزۇن بىر نۇتۇق سۆزلىگەنلىكىنى ۋە سۆزىدە مازار تاۋاباتىنىڭ ئىنسانپەرۋەرلىك ۋە ھۆرمەت يۈزىسىدىن ئېلىپ بېرىلىدىغانلىقىنى ۋە مۇۋاپىق دىنىي تەلىملىرىگە ئىگە بولغىلى بولىدىغانلىقى ھەققىدە سۆزلىگەنلىكىنى بايان قىلىدۇ.

كىرىش سۆز قىسمىدا كومۇنىستىك دۆلەتلەردىكى ئەندىكىش ۋەزىيىتى ۋە ھازىرقى زامانىۋى دەۋردىكى دۆلەت تۈزۈمى ئەھۋالى چۈشەندۈرۈلگەن. شىنجاڭ ھۆكۈمەت دائىرىلىرى سىياسىي تېمىلارغا سەزگۈر بولۇپ، بۇ رايون دۆلەت ئىچى مىقياسىدا قالاق، قالايمىقان ۋە ۋەھشى دەپ قارىلىپ كەلدى. بۇ رايون دۇنيانىڭ ھۆرمەت كۆرسىتىشىگە ۋە چۈشىنىشىگە مۇھتاجدۇر. قارشى مەۋقەدىن ئېلىپ ئېيتقاندا مازارنىڭ سىياسىيلىقىدا ئەمەس، ئېستېتىك ماھىيىتىنى مۇھىم ئورۇنغا قويۇش كېرەك ئىدى. مازارنىڭ ھىچقانداق بىر سىياسىي جەھەتتىن ئېلىپ كېلىدىغان تەھدىتى يوق بولۇپ، پەقەتلا مازارلىقنىڭ جىمجىتلىقىغا تەسىر يەتكۈزۈپ تەرتىپنى بۇزۇش ئېھتىماللىقى بار.

³⁵ "ۋاھابىيلار" ئەسلىدە سەئۇدى ئەرەبىستاندا شەكىللەنگەن بىر دىنىي ئېقىم بولۇپ، ھازىر ئوتتۇرا ئاسىيا تەسىرى كۈچلۈك ئېقىملاردىن بىرى بولۇپ قالماقتا ۋە نۆۋەتتە غەربلىكلەرنىڭ ئەسلىيەتچىلەر دېگىنى بىلەن بىر ئۇقۇم بولۇپ كەلمەكتە.

بىرقانچە ياش زىيالىيلار يۈرەكلىك ھالدا ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمەتنىڭ مازار تاۋابىتى پائالىيەتلىرىنى چەكلىشىگە بولغان نارازىلىقىنى بىلدۈرۈپ، "قانۇنسىز دىنىي پائالىيەتلەر" بىلەن "مىللىي ئۆرپ - ئادەت" لەرنى بىر تايىقتا ھەيدىمەسلىكىنى ۋە پەرقلىنىدۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. لېكىن شىنجاڭدا بۇ خىل مەسىلىلەر ئۈستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈش مۇمكىنچىلىكى يوق دېيەرلىك بولۇپ، دۇنيا مىقياسىدىن ئالساقمۇ، ئامېرىكىنىڭ "تېررورىزمغا قارشى كۈرەش" خىتابىغا ئەگىشىپ، بۇ خىل مۇلاھىزىلەرگە كۆپ سەھىپە بېرىلمەيۋاتىدۇ.

پايدىلانمىلار

- ANAGNOST, Ann (1994), "The politics of ritual displacement." In Charles Keyes, Laurel Kendall and Helen Hardacre, *Asian visions of authority: religion and the modern states of East and Southeast Asia*, pp. 221-54. Honolulu: University of Hawaii Press.
- BAİLY, John (1981) *The annual cycle of music in Herat*. London: Royal Anthropological Institute.
- BAİLY, John (1988) *Music of Afghanistan: professional musicians in the city of Herat*. Cambridge University Press.
- BAİLY, John (2001) "Can you stop the birds singing? The censorship of hemusic in Afghanistan." Pamphlet published on Freemuse, Denmark, website: www.freemuse.org (pdf from www.freemuse.org/libra/pdf/Afghanistansats.pdf)
- BALDİCK, Julian (1993) *İmaginary Muslims: the Uwaysi Sufis of Central Asia*. London, New York: I.B. Tauris.
- BARAT, Qurban, ed. (1986) *12 Muqam tekistliri*. Ürümchi: Shinjang yashlarösmürlär nāshriyatı.
- BELLER- HANN, Ildiko (2000) *The written and the spoken: literacy and oral transmission among the Uyghur*. Berlin: Anor.
- BELLER- HANN, Ildiko (2001a) "Making the oil fragrant: dealings with the supernatural among the Uyghurs in Xinjiang." *Asian Ethnicity* 2.1:9-23.
- BELLER- HANN, Ildiko (2001b) "Rivalry and solidarity among Uyghur healers in Kazakhtan." *Inner Asia* 3.1:73-98.
- BENNİGSEN, Alexandre and Wimbush, S. Enders (1985) *Mystics and commissars: Sufism in the Soviet Union*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- BOVİNGDON, Gardner (2001) "The history of the history of Xinjiang." *Twentieth Century China* 26. 2: 95-139.
- BURCKHARDT- QURESHİ, Regula ([1986] 1995) *Sufi music of India and Pakistan: sound, contexts and meaning in qawwali*. Chicago: University of Chicago Press.
- DAWUTİ, Reyila (2001) *Weiwuerzu mazha wenhua yanjiu*. Ürümchi: Xinjiang daxue chubanshe.
- DEWEESE, Devin (1993) *An Uvaysi Sufi in Timurid Mawarannahr: notes on hagiography and the taxonomy of sanctity in the religious history of Central Asia*. Bloomington: Indiana University Press.
- DJUMAEV, Alexander (1993) "Power structures, culture policy, and traditional music in Soviet Central Asia." *Yearbook for Traditional Music* 25: 43-50.

- DURİNG, Jean (1989) *Musique et mystique dans les traditions de l'Iran*. Paris, Tehran: Institut Francais de Recherche en Iran.
- DURİNG, Jean and Nirabdolbaghi, Zia (1991) *The art of Persian music*. Washington: Mage Publishers.
- DURİNG, Jean and Trebinjac, Sabine (1991) *Introduction au muqam ouïgour*. Bloomington: Indiana University Research Institute for Inner Asian Studies
- FRECHTWANT, Stephan (1991) *The imperail metaphor: popular religion in China*. London: Routledge.
- HÄBİBULLA, Abdurähim (1993) *Uygur Etnografiyisi*. Ürümchi: Shinjang khäaq näahriyati.
- HARRİS, Rachel (2001) "From shamanic ritual to karaoke: the (trans) migrations of a Chinese folksong." *CHİME* 14: 48-60.
- HARRİS, Rachel (forthcoming) "Wang Luobin: 'folksong king of the northwest' or song thief? Copyright, representation and Chinese 'folksongs'." In Kevin Latham and Stuart Thompson, eds, *Consuming China: approaches to cultural change in contemporary China*. London: Curzon Press.
- JARRİNG, Gunnar (1935) "The ordam- padishah- system of eastern Turkestan shrines." *Hyllningskrift tillägnad Sven Hedin på hans 70- årsdag den 19 febr. 1935*, 348-54.
- JARRİNG, Gunnar (1979) *Matters of ethnological interest in Swedish missionary reports from southern Sinkiang*. Lund: CWK Gleerup.
- JARRİNG, Gunnar (1986) *Return to Kashgar: Central Asian memoirs in the present*. Durham NC: Duke University Press.
- LEVİN, Theodore (1996) *The hundred thousand fools of God: musical travels in Central Asia*. Bloomington: Indiana University Press.
- LİGHT, Nathan (1998) *Slippery paths: the performance and canonization of Turkic literature and Uyghur muqam song in Islam and modernity*. PhD dissertation, Indiana University.
- MA BİNYAN (1983) "Nanjiang mazha he mazha chaobai." *Xinjiang Kexue Yanjiu* 1983: 1.
- OİMTIJ (On Ikki Muqam Tätgigat İlimiy Jämiyiti) (1992) *Uyghur on ikki muqam häqqidä*. Ürümchi: Shinjang klälq nëshriyati.
- OİMTIJ (1997) *Uyghur on ikki muqam* (Five- Cd set). Beijing: Minzu chubanshe.
- POLİAKOV, Sergei (1992) *Everday Islam: religion and tradition in rural Central Asia*. Anthony Olcott, trans. New York and London: M. E. Sharpe.
- ROBERTS, Sean (1998) "Negotiating locality, Islam, and national culture in a changing borderlands: the revival of the Mäshräp ritual among young Uighur men in the Ili valley." *Central Asian Survey* 17. 4: 672-700.
- SAKATA, Hiromi Lorraine (1986) "The complementary opposition of music and religion in Afghanistan." *World of Music* 20. 3: 33-41.
- SCHOELER, G. (1985) "Die Frage der schriftlichen oder mündlichen Überlieferung der Wissenschaft im frühen Islam." *Der Islam* 62: 2001-30.
- SLOBİN, Mark (1976) *Music in the culture of northern Afghanistan*. University of Arizona Press.

- TREBÎNJAC, Sabine (2000) *Le pouvoir en chantant: l'art de fabriquer une musique chinoise*. Nanterre: Société d'ethnologie.
- YANG MU (1994) "On the hua'er songs of north-western China." *Yearbook for Traditional Music* 26: 100-16.
- YANG MU (1998) "Erotic musical activity in multiethnic China." *Ethnomusicology* 42. 2: 199-264.
- ZARCONÉ, Thierry (1999) "Quand le saint légitime le politique: le mausoleée de Afaq Khwaja á Kashgar." *Central Asian Survey* 18. 2: 225-42.
- ZHOU JĪ (1999) *Zhongguo Xinjiang weiwu'erzu yisilanjiao liyi yinyue*. Taibei: Xinwenyi chubangongsi.